

Een systematische beschrijving van relevante kennis over taal

1. Inleiding

In het taalonderwijs Nederlands ligt de nadruk op ‘taalvaardigheid’. Daarnaast is er aandacht voor ‘fictie en literatuur’ en voor ‘kennis over taal’. Die ‘kennis over taal’ wordt vaak vereenzelvigd met spelling en grammatica en met name het laatste is al decennia onderwerp van discussie. In deze bijdrage stellen we opnieuw de vraag welke kennis over taal relevant is voor leerlingen en hoe je daar systematisch met elkaar over in gesprek kunt gaan.

2. Taalvaardigheid en kennis over taal

‘Kennis over taal’ binnen het vak Nederlands is de afgelopen decennia voortdurend onderwerp van discussie geweest. Zelfs over de naamgeving bestond er verschil van mening: gaat het over ‘taalkunde’, ‘taalbeschouwing’ of ‘grammatica’? Om een eerste ordening aan te brengen, hanteren wij met onder andere Hulshof (2002) het volgende onderscheid:

- *instrumentele kennis over taal*: taalkennis, ten dienste van taalvaardigheid (geletterdheid), Deze kennis heb je nodig om over taal te kunnen praten en om de betekenis van taal in context beter te kunnen begrijpen en waarderen.
- *culturele kennis over taal*: taalkennis, ten dienste van culturele en intellectuele vorming. Deze kennis heb je nodig om verantwoorde, onderbouwde uitspraken te kunnen doen over taalonderwerpen die in onze cultuur een rol spelen, zoals ‘taalvariatie’ en ‘meertaligheid’.

In deze bijdrage concentreren we ons op instrumentele kennis over taal. De veronderstelling daarbij is dat onderwijs in taalvaardigheid (‘spreken’, ‘luisteren’, ‘schrijven’ en ‘lezen’) niet kan bestaan zonder over taal en taalgebruik te spreken en daarop te reflecteren. De vraag is dus met welke termen we over taal en taalgebruik nadenken en spreken, ofwel welke vaktaal in het schoolvak Nederlands wordt gehanteerd.

We analyseren eerst wat er aan kennis over taal is beschreven in de vigerende leerplandocumenten, met name in het *Referentiekader taal* (Ministerie OCW 2010). Die analyse wijst uit dat er sprake is van een onvolledige beschrijving en een onduidelijke ordening van de verschillende begrippen. Een blik in schoolboeken voor Nederlands wijst vervolgens uit dat er in de praktijk veel meer kennis over taal aan bod komt, zij het ook met een onheldere systematiek. We presenteren tot slot een alternatieve, functionele systematiek op basis van de vraag: ‘hoe werkt taal?’

3. De begrippenlijst van het *Referentiekader taal*

Het *Referentiekader taal* is in de officiële documenten het meest uitgesproken over dit onderdeel van het schoolvak Nederlands. Domein 4 bevat een begrippenlijst die als volgt wordt geïntroduceerd:

“Om te spreken over taal en taalverschijnselen is een beperkt aantal begrippen noodzakelijk. De meeste daarvan zijn aan het eind van het basisonderwijs wel aan de orde geweest (1F). Kennis van deze begrippen bevordert het gesprek binnen en buiten het taalonderwijs over taal en taalverschijnselen: het gaat erom dat docenten (en leerlingen) bepaalde verschijnselen kunnen benoemen in contextrijke taalsituaties. Dat wil zeggen dat *docenten* deze termen moeten kunnen gebruiken in hun onderwijs in de vaardigheidsdomeinen”.

Het aantal begrippen dat daarna wordt opgesomd is ruim honderd. Tabel 1 geeft de begrippenlijst uit het *Referentiekader* die in acht categorieën is ingedeeld:

1. Leestekens;
2. Woordsoorten;
3. Grammatica;

4. Tekstkennis;
5. Stilistiek en semantiek;
6. Morfologie;
7. Opmaak;
8. Klanken.

In het *Referentiekader Taal* wordt deze lijst onder ‘Grammaticale begrippen voor de werkwoordspelling’ nog aangevuld – naast onder andere ‘persoonsvorm’ en ‘onderwerp’ – met vier extra items:

1. eerste, tweede en derde persoon;
2. voltooid deelwoord;
3. zwakke en sterke werkwoorden;
4. werkwoordelijk gezegde.

Daarnaast is er nog een aanvulling met twee regels: een regel voor overeenkomst in getal en in geslacht.

	1F	2F
Leestekens	Dubbele punt, punt, komma, puntkomma, uitroepetekens, vraagtekens, aanhalingstekens.	Trema, accent
Woordsoorten	Zelfstandig naamwoord, werkwoord (klankvast, klankveranderend (zwak, sterk)), bijvoeglijk naamwoord.	
Grammaticale kennis	Onderwerp, lijdend voorwerp, hoofdzin, bijzin, gezegde, persoonsvorm.	Lijdende en bedrijvende vorm, vragende vorm.
Tekstkennis	Standpunt, argument, feit, mening, tekstsoort en gespreksvormen, paragraaf.	Aanduidingen voor tekstsoorten en genres (ook: aanduidingen voor gespreksvormen), hoofdgedachte (van tekst), tekstschema. Metatalige vormen: Woorden, zinnen, tekstfragmenten die informatie geven over de rest van de tekst (zoals signaalwoorden, prospectieve en retrospectieve tekstelementen in inleiding, samenvattende zin aan slot).
Stilistiek en semantiek	Betekenis, symbool, synoniem, context, letterlijk, figuurlijk, uitdrukking, spreekwoord, gezegde, moedertaal, tweede taal, vreemde taal, standaardtaal, dialect, meertalig, formeel en informeel taalgebruik, leenwoord.	Homoniem, homofoon, vakjargon, stilistische adequaatheid (publiekgericht), presentatiekenmerken (van mondelinge en schriftelijke tekst).

Morfologie	Woordvorm, woorddeel, samengesteld, voorvoegsel, achtervoegsel, lettergreep. Getal (meervoud/enkelvoud), tijd (tegenwoordig, verleden, voltooid, onvoltooid). Verkleinwoord, verschijningsvormen werkwoord (stam, infinitief, bijvoeglijk naamwoord).	
Opmaak	Bladzijde, woord, zin, hoofdletter, uitspraak, titel, hoofdstuk, regel, lettertype, alinea, kopje.	
Klanken	Articulatie, klemtoon, intonatie, spreekpauze.	

Tabel 1 – Niveaubeschrijving ‘Begrippen Taal’ uit het *Referentiekader taal*.

Wat is de ratio van de keuze voor en ordening van de acht categorieën? We zien die niet. Ook de plaatsing van de begrippen in de diverse categorieën roept vragen op. Hebben de begrippen ‘woord’ en ‘zin’ vooral betekenis bij ‘Opmaak van teksten’ en bijvoorbeeld niet bij ‘Grammaticale kennis’ of bij ‘Tekstkennis’? Opvallend aan het overzicht is dat de noodzakelijk geachte kennis over taal zich vooral richt op kennis over taal op zins- en woordniveau. Dat is zonder meer het geval in de categorieën ‘Leestekens’, ‘Woordsoorten’, ‘Grammatica’, ‘Morfologie’, ‘Opmaak’ en ‘Klanken’. En ook in de categorieën waar je vooral begrippen op tekstniveau zou verwachten – ‘Tekstkennis’, ‘Stilistiek’ en ‘Semantiek’ – zijn begrippen op woord- en zinsniveau nadrukkelijk aanwezig, zoals ‘signaalwoorden’, ‘synoniem’, ‘leenwoord’ en ‘homoniem’. Verder valt bij ‘Tekstkennis’ de geringe mate van explicietheid op: er is sprake van ‘aanduidingen voor tekstsoorten en genres’ zonder dat die bij naam genoemd worden.

4. Kennis over taal in methoden

Tabel 2 geeft alfabetisch alle begrippen weer over taal die in de methode *Taal Actief* voor groep 4 van het basisonderwijs worden gebruikt. Het zijn er al 69.

*acteur/actrice	klankgroepen	themawoorden
*advertentie	klinker	*toespraak
*affiche	leestekens	*toneel
Alfabet	lidwoord	*verfilming
alfabetische volgorde	medeklinker	*verhaal
*artikel	meervoud	+verkleinwoord
*auteur	*onbeleefd praten	+vertelzin
*beeldtaal	*overhalen	volgorde van het alfabet
*beleefd praten	*pictogram	voorzetsel
*beweren	*praatje	+vraagteken
*bijrol	*presenteren	+vraagzin
bijvoeglijk naamwoord	punt	waar-deel
*bladzijde	*raad (advies)	wanneer-deel
*cartoon	*reclame	werkwoord
+denkwolk	*rijmen	wie-deel
*e-mail	*rijmklank	+woordkaart
*eigenaam	*rijmwoord	+woordkast
Enkelvoud	samenstelling	+woordparachute
*handleiding	*schouwburg	+woordspin
hoofdletter	symbool	+woordtrap
*hoofdrol	+tegenstelling	zelfstandig naamwoord
*illustratie	teken (cijfer/letter)	zin
*instructie	*tekst	zinsdeel

Tabel 2 – Kennis over taal in *Taal Actief groep 4* (Dannenburg e.a. 2012a; 2012b).

We zien dat het in groep 4 al niet alleen gaat om het woord- en zinsniveau of om spelling en grammatica. Ongeveer de helft van de begrippen heeft betrekking op tekstniveau. Deze zijn aangeduid met een asterisk (*). Daarnaast zijn er begrippen die het werken met betekenissen van woorden mogelijk maken (aangeduid met een +), zoals ‘woordtrap’. In de leerjaren daarna neemt het aantal begrippen over taal enorm toe: in *Taal Actief groep 6* (Dannenburg e.a. 2012 c; 2012d) tellen we er al 120, in *Nieuw Nederlands 1 vmbo-k* (Van der Bet e.a. 2011) ongeveer 330 en in *Nieuw Nederlands havo 4/5* (Steenbergen e.a. 2007) zo’n 750.

Het is niet zo dat alle begrippen in deze leergangen worden toegelicht of uitgelegd. Zo bevat het register van *Nieuw Nederlands havo 4/5* ongeveer 270 begrippen (ongeveer een derde van de gevonden begrippen dus) en ook deze registerwoorden worden in het leerboek niet allemaal (meer) toegelicht.

5. Werkwoorden in leergangen

Door de leerjaren heen komt een deel van de begrippen vanzelfsprekend terug. Om daarvan een beeld te geven, hebben we de woorden die met het begrip 'werkwoord' te maken hebben uit de overzichten geselecteerd. In Tabel 3 geven we weer welke we vonden in de vier hiervoor genoemde leergangen.

TA groep 4	TA groep 6	NN vmbo-1 b(k)	NN havo 4/5
*Enkelvoud	't kofschip x	Ik-vorm	't ex-fokschaap
*Meervoud	Basiswoord	Lastige werkwoorden	**Bedrijvende vorm
*Werkwoord	*Enkelvoud	*Meervoud	Enkelvoudige
	Getalsproef	Moeilijke werkwoorden	persoonsvorm
	*Hele werkwoord	*Persoonsvorm	Gebiedende wijs (gw)
	Hij-vorm	Schema	Hulpwerkwoord
	Ik-vorm	werkwoordspelling	Import-werkwoorden
	*Meervoud	*Stam van een	*Infinitief (inf)
	Onregelmatig	werkwoord	Koppelwerkwoord
	werkwoord	*Sterke werkwoorden	**Lijdende vorm
	*Persoonsvorm	*Tegenwoordige tijd	Meervoudige
	*Samengesteld	Vraagproef	persoonsvorm
	werkwoord	*Verleden tijd	Naamwoordelijk
	*Stam	*Vormen van een	gezegde
	*Tegenwoordige tijd	werkwoord	*Onvoltooid deelwoord
	Uitgang (ww)	*Werkwoorden	(od)
	*Verleden tijd	*Zwakke werkwoorden	Spellingsregels
	*Vorm (van het ww)		*STAM
	Vraagproef		STAM+T
	*Werkwoord		*Sterke werkwoorden
	*Zelfde-klank-		*Tegenwoordige tijd
	werkwoorden		(pvtt)
			*Verleden tijd (pvvt)
			Vervoeging
			*Voltooid deelwoord
			(vd)
			*Werkwoorden
			Werkwoordspelling
			Werkwoordsvormen
			*Zwakke werkwoorden

Tabel 3 – Begrippen rond het werkwoord in leerboeken van *Taal actief (TA)* en *Nieuw Nederlands (NN)*.

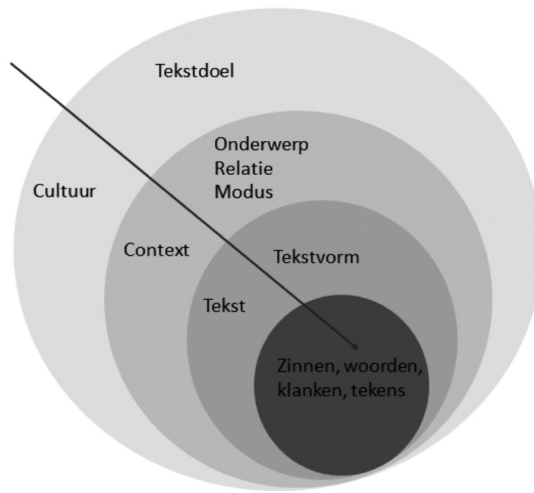
In deze opsommingen hebben we de begrippen die ook in de ‘Begrippenlijst Taal’ van het *Referentiekader* op niveau 1F voorkomen van een asterisk (*) voorzien, en op niveau 2F van twee asterisken. We zien dat *Taal actief* in groep 6 ook op dit gebied al verder gaat dan het *Referentiekader taal* (zoals ‘t kofschip’, ‘getalsproef’, ‘vraagproef’, ‘Ik-vorm’, ‘Hij-vorm’, ‘uitgang’), terwijl de leergang voor vmbo 1 b(k) wat gas terugneemt: vrijwel alleen woorden uit het *Referentiekader*, maar niet alle begrippen komen daarin aan de orde: ‘gezegde’, ‘hele werkwoord/infinitief’, ‘voltooide/onvoltooide tijd’, ‘voltooid deelwoord’ ontbreken. De leergang voor havo 4/5 is het meest omvangrijk in het gebruik van begrippen over het werkwoord. Daar komen deels andere begrippen aan bod dan die van niveau 1F en 2F, al lijkt ook dat lijstje onvolledig, omdat je ook ‘het werkwoordelijk gezegde’ zou mogen verwachten. Een paar begrippen komen in de leerboeken voor zowel groep 6, 1 vmbo b(k) als havo 4/5 voorbij: ‘stam’, ‘tegenwoordige tijd’, ‘verleden tijd’ en ‘werkwoord’.

6. Hoe werkt taal?

In onze verkenning van het *Referentiekader taal* lijkt het bij kennis over taal vooral te gaan om structuurkenmerken op woord- en zinsniveau, met veel nadruk op begrippen die ingezet kunnen worden bij de spelling van werkwoorden. Vergeleken met de gebruikte begrippen in methodes is de begrippenlijst van het *Referentiekader* erg beperkt. Voor de keuze en ordening van begrippen hebben we geen heldere rationale gevonden.

Voor zo’n rationale baseren we ons op inzichten uit de systematisch functionele linguïstiek (SFL), waarin de vraag hoe taal werkt centraal staat (Van der Leeuw & Meestringa 2014). Als taalgebruiker kies je woorden en zinnen en een tekstvorm om een sociaal doel te bereiken (zoals bijvoorbeeld: ‘verzoeken’, ‘vertellen’, ‘beschrijven’, ‘verklaren’ en ‘betogen’), waarbij de betekenis van de tekst afhankelijk is van de sociale context. De eenheid van beschrijving in deze functionele benadering van taal is dus de tekst in zijn sociale context, waarbij die tekst schriftelijke, mondelinge (dialogue) of multimodale verschijningsvormen kan hebben.

Dit kan schematisch voorgesteld worden als een ui die van buiten naar binnen is af te pellen (zie: Figuur 1). Het is, wat ons betreft, een noodzakelijke aanvulling op de huidige, veelgebruikte set van taalbegrippen die vooral de structuurkenmerken van taal op woord- en zinsniveau lijken te benoemen. Met ons kader kan de manier waarop taal in context betekenis krijgt, in het onderwijs centraal komen te staan.

Figuur 1 – Een rationale voor kennis over taal.

Referenties

- Dannenburg, W., A. De Groot, C. Lensink, D. Manders, G. Van Raamsdonk, L. Rosendaal, P. Schouten & J. De Waard (2012a). *Taal actief groep 4: taalboek A*. 's Hertogenbosch: Malmberg.
- Dannenburg, W., A. De Groot, C. Lensink, D. Manders, G. Van Raamsdonk, L. Rosendaal, P. Schouten & J. De Waard (2012b). *Taal actief groep 4: taalboek B*. 's Hertogenbosch: Malmberg.
- Dannenburg, W., A. De Groot, C. Lensink, D. Manders, G. Van Raamsdonk, L. Rosendaal & P. Schouten (2012c). *Taal actief groep 6: taalboek A*. 's Hertogenbosch: Malmberg.
- Dannenburg, W., A. De Groot, C. Lensink, D. Manders, G. Van Raamsdonk, L. Rosendaal & P. Schouten (2012d). *Taal actief groep 6: taalboek B*. 's Hertogenbosch: Malmberg.
- Doorlopende leerlijnen taal en rekenen (2009). *Referentiekader taal en rekenen; de referentieniveaus*. Enschede: SLO.
- Hulshof, H. (2002). *Vormen van taalkennis. Over grammatica, taalbeschouwing en taalkundige vorming in het onderwijs Nederlands*. [inaugurale rede]. Leiden: Universiteit Leiden.
- Ministerie van OCW (2010). *Referentiekader taal en rekenen*. Enschede: SLO.

30ste HSN-Conferentie

Steenbergen, W., H. Feenstra, H. Frank, M. Kooiman, W. Muggen & M. Storm van Leeuwen (2007). *Nieuw Nederlands, 4/5 havo*. Groningen: Wolters-Noordhoff.

Van der Bet, V., M. Bos, D. Pijpker, M. Schouwstra, M. Schuh (red.) & H. Veldman (2011). *Nieuw Nederlands 1 vmbo b(k), Leerboek*. Groningen: Noordhoff.

Van der Leeuw, B. & T. Meestringa (2014). *Genres in schoolvakken; Taalgerichte didactiek in het voortgezet onderwijs*. Bussum: Coutinho.